

TOMASZ WIŚNIEWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-1795-4009

METODOLOGIA A TEORIA HISTORII I ICH WIDZIALNOŚĆ W POLSCE

METHODOLOGY AND THEORY OF HISTORY AND THEIR VISIBILITY IN POLAND

Abstract

The paper is a contribution to the discussion on the role of the methodology of history in the teaching and research of young scholars. I reflect on the misunderstanding of the methodology of history by historians and scholars from other disciplines and/or fields within the humanities and social sciences. Exploring ways to enhance the current state of affairs, I argue for a redefinition of this area of study as the “theory of history.” I show various ways in which this “theory” is connected to other disciplines and/or fields within the humanities and social sciences. I list readings that I believe should be included in the curriculum of young scholars. I highlight hitherto overlooked intellectual territories, in particular the study of Russian thought, especially the philosophy of history. In addition, I propose the establishment of support networks to foster a more collaborative and inclusive academic environment, aimed at increasing the visibility of our field within the humanities and social sciences. This approach seeks to broaden the disciplinary scope and facilitate a more nuanced understanding of history’s methodological (theoretical) engagements.

Key words: methodology of history, theory of history, Russian thought, support networks

Słowa kluczowe: metodologia historii, teoria historii, myśl rosyjska, sieci wsparcia

1.

W niniejszych rozważaniach wychodzę od własnych doświadczeń, jakie nabyłem, z mniejszą lub większą intensywnością orbitując wokół różnych środowisk humanistycznych oraz pomiędzy nimi. W ciągu ostatnich kilku lat, rozmawiając z innymi młodymi humanistami – przeważnie niewiele młodszymi ode mnie filozofami i filologami – niejednokrotnie spotykałem się z elementarnym niezrozumieniem samego pojęcia metodologii historii; musiałem tłumaczyć, co właściwie robię na historii ze swoimi zainteresowaniami, jak również przekonywać, że historycy i filozofowie w ogóle mają o czym ze sobą rozmawiać. Sądzę, że można tu zaryzykować pewne uogólnienie – jeśli ktoś zajmuje się „filozofią polityki”, „historią idei”, „pamięcią” (czy też „kulturą pamięci”), „teorią krytyczną”, „teorią społeczną” itd., to przez kolegów z innych dyscyplin zostanie rozumiany zdecydowanie łatwiej niż ktoś, kto zajmuje się „metodologią historii”. Zauważmy, że wymienione wcześniej pola pomimo skojarzenia, w większości przypadków, z jakąś określoną dyscypliną, tak naprawdę nie są do nich ekskluzywnie przypisane i z dużym powodzeniem można je uprawiać „pomiędzy” nimi. W przypadku „metodologii historii” – czy też metodologii jakiegokolwiek konkretnej dyscypliny – tak nie jest. Z reguły będzie rozumiana instrumentalnie, w powiązaniu z macierzystą dyscypliną jako dostarczycielka metod badawczych. Jasne, słowo „metodologia” jest dość dobrze znane, ale przeważnie rozumie się przez nią metodykę¹. I nie jest to przydatność jedynie historyków. Wystarczy zaglądnąć do wymogów stawianych pracom dyplomowym czy do struktur wniosków grantowych.

Podstawowy problem, jaki dostrzegam w metodologii historii, to sama nazwa. „Metodologia” nie brzmi *sexy*, już nie dziś. Oczywiście, w pewnych kontekstach wciąż warto używać tego słowa. Lecz za nazwę specjalności lub pola badawczego powinno służyć pojęcie bardziej rozpoznawalne oraz bardziej inkluzywne intelektualnie. W moim przekonaniu takim pojęciem jest „teoria”. Odtąd zatem będę posługiwał się zwrotem „teoria historii”. Zrozumienie, o co chodzi w teorii historii, jest łatwe dzięki narzucającym się analogiom do tego, co teoria lub teorie robią w innych częściach humanistyki. Zgadzam się z Christophe’em Boutonem, który twierdzi, że:

słowo „teoria” brzmi bardziej interdyscyplinarnie; sugeruje ono, iż teoria historii pozostaje otwarta na wszystkich badaczy, którzy mają do czynienia z zagadnieniami dotyczącymi historii, z których każdy przynosi, oczywiście, swoje własne specyficzne perspektywy².

Podkreślę przy tym, że nie proponuję „teorii historii” jako prostego zamiennika czy odpowiednika „metodologii historii”, lecz jako pojęcie ogólniejsze i pojemniejsze.

¹ Zob. Wojciech Wrzosek, „Metodologia historii a metodyka nauczania historii”, w *Między historią a edukacją historyczną. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Kujawskiej*, red. Violetta Julkowska (Poznań: IH UAM, 2003), 278–281.

² Christophe Bouton, „The Critical Theory of History: Rethinking the Philosophy of History in the Light of Koselleck’s Work”, *History and Theory* 55 (2016): 172.

Optuję za szerokim rozumieniem „teorii historii”, które nie uprzywilejowywałyby wskazanej specjalności w ramach dyscypliny historii oraz nie ograniczałyby się do niej. Za przykłady takich otwartych przedsięwzięć mogą służyć „teoria kultury” (*culture theory*), „teoria literatury” (*literary theory*), „teoria antropologii” lub „teoria antropologiczna” (*anthropological theory*)³, „teoria społeczna” (*social theory*), „teoria socjologiczna” (*sociological theory*)⁴ czy nawet „socjologia teoretyczna” (*theoretical sociology*)⁵. W podstawowym rozumieniu większość z tych nazw wskazuje na teoretyczny namysł dodany do uprawiania pewnej bazowej dyscypliny. Sztywność powiązania teorii z daną dyscypliną w tych zwrotach jest widoczna zwłaszcza na gruncie języka polskiego. Gdy chodzi o pojęcia angielskie, sprawa staje się bardziej otwarta – zwłaszcza *culture theory* czy *social theory* trudno uznać za teoretyczny naddatek do kulturoznawstwa czy socjologii. Kryją się za nimi przedsięwzięcia szersze, interdyscyplinarne, angażujące badaczy w zależności od tego, jakie kategorie uważają za kluczowe dla swoich badań bądź ku jakiemu rozumieniu przedmiotu swoich badań ciążą. Na przykład Eric L. Santner jest określany jako „czołowy teoretyk kultury [*cultural theorist*] oraz badacz niemieckiej literatury, kina i historii”, a jego badania sytuują się „na przecięciu literatury, filozofii, psychoanalizy, teorii politycznej [*political theory*] i myśli religijnej [*religious thought*]”⁶. Z kolei Peter E. Gordon, którego zainteresowania badawcze obejmują „historię intelektualną nowoczesnej Europy [*modern European intellectual history*] od późnego wieku dziewiętnastego do późnego wieku dwudziestego”, zajmuje się przede wszystkim „filozofią kontynentalną oraz nowoczesną myślą niemiecką i francuską” i jest autorem prac na temat „Martina Heideggera, fenomenologii, a ostatnio sekularyzacji i myśli społecznej [*social thought*] w dwudziestym wieku”⁷. „Teoretyk kultury” i „historyk intelektualny”. Obaj reprezentują interdyscyplinarność, która

³ Roy Ellen, „Theories in Anthropology and «Anthropological Theory»”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 16, 2 (2010): 387–404. Zob. też przewodnik po teoriach antropologicznych opracowany przez studentów Uniwersytetu Alabamy w latach 1996–2012: „Anthropological Theories”, The University of Alabama, Department of Anthropology, <https://anthropology.ua.edu/anthropological-theories/> (dostęp: 12.12.2023).

⁴ Robert K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, przeł. Ewa Morawska i Jerzy Wertenstein-Żuławski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1982); Bronisław Misztal, *Teoria socjologiczna i praktyka społeczna* (Kraków: Universitas, 2000); por. też Jerzy Szacki, *Historia myśli socjologicznej* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011 [wiele wydań, uzupełnianych i aktualizowanych; oryginalne wydanie w dwóch tomach: 1981]).

⁵ Tomasz Sozański, „Socjologia teoretyczna jako nauka normalna”, *Studia Socjologiczne* 4, 151 (1998): 5–38.

⁶ „Contributors”, w Eric L. Santner, *The Weight of All Flesh: On the Subject-Matter of Political Economy*, with Bonnie Honig, Peter E. Gordon, Hent de Vries, red. Kevis Goodman (New York: Oxford University Press, 2016), ix. Santner jest autorem m.in. Eric L. Santner, *On the Psychotheology of Everyday Life: Reflections on Freud and Rosenzweig* (Chicago: University of Chicago Press, 2001) czy Eric L. Santner, *The Royal Remains: The People's Two Bodies and the Endgames of Sovereignty* (Chicago: University of Chicago Press, 2011). Cytat w tłumaczeniu autora tekstu.

⁷ „Contributors”, x-xi. Gordon opublikował m.in. Peter E. Gordon, *Continental Divide: Heidegger, Cassirer, Davos* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2010) i Peter E.

z wielu powodów – także strukturalnych, przekładających się na horyzonty kształcenia i poruszania się w dyscyplinarnych ramach akademii – jest prawdopodobnie nieosiągalna dla jakiegokolwiek polskiego badacza. Ich prace byłyby nie do pomyślenia bez biegłości w posługiwaniu się różnego rodzaju źródłami historycznymi: archiwalnymi, diarystycznymi czy epistolograficznymi. Pod względem „materiałowym” bez problemu można ich – zwłaszcza Gordona, gdyż Santner wykazuje wyraźne odchylenie w stronę literatury – uznać za historyków. A jednak opisy ich zainteresowań badawczych ciążyą ku biegunowi jakiejś „teorii” czy chociaż „myśli”, które trudno jednoznacznie przypisać wybranej dyscyplinie.

Czy w podobny sposób nie można uprawiać teorii historii? Kolejne przykłady: jedna z emblematycznych prac będących rozprawą z ideą sekularyzacji łączy w tytule „teologię” z „teorią społeczną”⁸. Tacy badacze pochodzący z Polski, lecz znani i uznani za sprawą kariery za granicą, jak Bronisław Malinowski i Zygmunt Bauman, są autorami książek, które łączy ten sam tytuł: *Szkice z teorii kultury*⁹. Obu, antropologowi i socjologowi, trudno odmówić doniosłości dorobku w ich własnych dyscyplinach rozumianych przede wszystkim empirycznie. Jerzy Kmita wraz z Teresą Kostyrko opublikowali *Elementy teorii kultury*¹⁰. Czy potrafimy wyobrazić sobie polskiego historyka, który wydałby pracę zatytułowaną *Szkice z teorii historii* albo *Elementy teorii historii*? Obawiam się, że autor zostałby skrytykowany z racji rzekomej banalności i ogólnikowości wybranej frazy. Jest oczywiście *Teoria wiedzy historycznej* Jerzego Topolskiego, ale jak wskazuje sam tytuł, zakres refleksji został skromnie ograniczony do pewnego rodzaju „wiedzy”, a nie historii w ogóle¹¹. Dalej: gdy spojrzymy na okładkę *Upadku idei postępu* Zdzisława Krasnodębskiego dowiemy się, że autor wykladał między innymi „socjologię teoretyczną”¹². W Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk istnieje Zakład Socjologii Teoretycznej¹³. Czy potrafimy wyb-

Gordon, *Migrants in the Profane: Critical Theory and the Question of Secularization* (New Haven: Yale University Press, 2020).

⁸ John Milbank, *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason* (Malden: Blackwell Publishing, 2006).

⁹ Bronisław Malinowski, *Szkice z teorii kultury*, przeł. Hanna Buczyńska-Garewicz i in. (Warsawa: Książka i Wiedza, 1958); oryginalne wydanie anglojęzyczne: Bronisław Malinowski, *A Scientific Theory of Culture and Other Essays* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944). Zygmunt Bauman, *Szkice z teorii kultury* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017). Praca Baumana ma fascynującą historię – miała zostać wydana w roku 1968, lecz w wyniku sytuacji politycznej w Polsce i emigracji autora jej maszynopis zaginął. Po niemalże półwieczu odkryto jedyny zachowany, niepełny egzemplarz korektowy i na tej podstawie *Szkice* zostały opublikowane w 2017, roku śmierci autora. Por. Dariusz Brzeziński, *Twórczość Zygmunta Baumana w kontekście współczesnych teorii kultury* (Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2017).

¹⁰ Jerzy Kmita, Teresa Kostyrko, *Elementy teorii kultury. Wykłady dla studentów kulturoznawstwa* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983).

¹¹ Jerzy Topolski, *Teoria wiedzy historycznej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983).

¹² Zdzisław Krasnodębski, *Upadek idei postępu* (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera, 2009).

¹³ Z profilem badawczym Zakładu można zapoznać się na stronie internetowej <https://ifispan.pl/socjologia/zaklad-socjologii-teoretycznej/> (dostęp: 12.12.2023). Zakład ten jest miejscem pracy Dariusza Brzezińskiego, zajmującego się m.in. teorią kultury Baumana.

razić sobie sformułowanie w rodzaju „historii teoretycznej”? A przecież już w 1968 roku w ostatnich zdaniach *Metodologii historii* Topolski, charakteryzując wyzwania stojące przed historią, wprost mówił o potrzebie powstania historii teoretycznej:

Coraz pilniejsza okazuje się potrzeba rozwijania historii teoretycznej. Nie oznacza to, oczywiście, zaniechania dotychczasowej praktyki badawczej. Nie. Potrzebna jest tylko specjalizacja teoretyczna. Muszą się znaleźć historycy, których głównym zadaniem będzie nie narracja faktograficzna, lecz narracja podporządkowana tropieniu prawidłowości, budowaniu konstrukcji teoretycznych i formułowaniu praw. Obok nich działać muszą historycy dbający o budowanie powiązanego wewnętrznie, również nie oderwanego od inspiracji teoretycznej, obrazu dziejów. Historia teoretyczna miałaby być po prostu bardziej teoretyczną. Może inne będą drogi rozwojowe historii. W każdym razie zadania są wielkie. Wobec nich nie może nie zabić żywej serce historyka¹⁴.

Zaproponowany przez Topolskiego termin nie został jeszcze wypełniony konkretną treścią. Oczywiście możliwe jest wskazanie pewnej liczby prac, które wpisują się w tę ideę¹⁵.

2.

Wskazałem na niezbywalną interdyscyplinarność teorii historii, ale istnieje również alternatywna trajektoria jej rozwoju. Jest nią kompletna emancypacja od dyscypliny historii. Spójrzmy na kulturoznawstwo. Mówiąc zdroworozsądkowo, jego zakres zainteresowań bez żadnego problemu mógłby zostać rozdzielony między antropologię, filozofię, historię, historię sztuki, socjologię czy różne filologie. A jednak kulturoznawstwo istnieje. Nie tylko dlatego, że „kultura” wydaje się dziś niby autonomicznym, a w zasadzie wszechogarniającym wymiarem rzeczywistości. Wszystko jest kulturowe, podobnie jak wszystko jest historyczne,

¹⁴ Jerzy Topolski, *Metodologia historii* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968), 462. Por. Tomasz Wiśniewski, „Kluczowe pojęcia myślenia historycznego: wprowadzenie do dyskusji”, *Historyka* 51 (2021): 15–16. Uprzedzając możliwą krytykę dodam, iż znam rozwijające kategorię „historii teoretycznej” prace Jana Pomorskiego, w tym przede wszystkim: Jan Pomorski, *W poszukiwaniu modelu historii teoretycznej* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1984). Chodzi mi jednak o nieobecność tej idei w potocznym dyskursie historycznym.

¹⁵ Jedną z niewielu tego rodzaju prac, która wzbudza mój autentyczny zachwyt, to Małgorzata Abassy, *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013). Autorka nie jest historykiem, lecz filologiem rosyjskim i irańskim, literaturoznawcą i kulturoznawcą, jak również dyrektorem Instytutu Rosji i Europy Wschodniej UJ. Abassy oparła strukturę pracy na zapożyczonych od Arnolda Toynbee koncepcji faz rozwoju cywilizacji w kontakcie z innymi cywilizacjami. Ponadto intensywnie posługuje się narzędziami interpretacyjnymi wypracowanymi w obrębie tartusko-moskiewskiej szkoły semiotyki, zwłaszcza przez Jurija M. Łotmana, przez co postrzega analizowane kultury jako „semiosfery”, czyli całościowe systemy złożone z różnie ustrukturyzowanych zespołów kodów.

polityczne czy społeczne. Albo ekonomiczne. Kultura, historia, polityka, społeczeństwo czy ekonomia nie stanowią odrębnych domen rzeczywistości, wzajemnie rozłącznych „obszarów rzeczowych”. Są ukonstytuowane przez odmiennie usytuowane punkty widzenia. Mówiąc w wielkim skrócie, kulturoznawstwo rozumiane jako samodzielna dyscyplina akademicka ukształtowało się dzięki wielu dekadom konceptualizacji kultury przychodzących z różnych stron dwudziestowiecznej humanistyki, co w końcu uczyniło ich przedmiot nieodpartym¹⁶. Pojęcie kultury jest bez wątpienia nowoczesne, a jednak przez jego pryzmat postrzegamy również rzeczywistość wszystkich dawniejszych epok. W przypadku pojęcia historii nie potrzeba takiej konstruktywistycznej inicjatywy. Uprawniony wydaje się wniosek, iż niesamowite bogactwo ostatnich dwóch wieków teoretycznej refleksji nad historią tworzy nadwyżkę, która w pełni usprawiedliwia stworzenie i instytucjonalne uniezależnienie teoretycznego *Doppelgängera* tej szacownej dyscypliny. Prawdopodobnie jednak jeszcze długo będzie to niemożliwe, dlatego ograniczę się do bardziej realistycznych postulatów.

Dla przetrwania naszego pola badawczego najważniejsze jest wypracowanie pogłębionej orientacji intelektualnej. Mimo niezaprzeczalnego zaawansowania prowadzonych badań oraz refleksji, brakuje systematycznego kształcenia w zakresie fundamentów. W moim przekonaniu teoria historii powinna być nauczana przede wszystkim w postaci monograficznych seminariów poświęconych jej kluczowym problemom. W mojej ocenie do takich zagadnień, które podczas studiów są dyskutowane w bardzo nierównym stopniu, należą między innymi narracja, reprezentacja, interpretacja, symbol czy przyczynowość. Równie ważne jest studiowanie odpowiednich książek. Także one powinny być przedmiotem monograficznych seminariów, których celem byłoby nabycie kilku zdolności: powolnej lektury, wczucia się w dynamikę wywodu, rozumienia wielości kontekstów źródłowych oraz potencjalnych kontekstów recepcyjnych, wreszcie rozbierania napotykaných koncepcji na części pierwsze¹⁷. Książki, o których myślę, uważam za istotne z wielu powodów. Po pierwsze, chodzi o jakość i ważność prezentowanych w nich idei. Po drugie, syntetyzują one istotne doświadczenia historyczne; stanowią nie tylko świadectwa swojej epoki, lecz również oryginalne próby ujęcia jej, a nawet konfrontacji z nią. Po trzecie, mniej lub bardziej jawnie składają się na genealogię współczesnego myślenia. Po czwarte, unaocniają, że teoretyczny namysł nad historią jest rozproszony po różnych zakątkach humanistyki i nie sposób uznać go za wyłączone dobro jakiejś konkretnej specjalności lub subdyscypliny.

Dostrzegam zatem następujące prace, które zdecydowanie zasługują na takie potraktowanie (do wyboru): *Wieczory petersburskie* Josepha de Maistre'a (1821),

¹⁶ Zob. Jerzy Kmita, *Konieczne serio ironisty. O przekształcaniu się problemów filozoficznych w kulturoznawcze* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2007).

¹⁷ Warto wspomnieć, że zbliżony model nauczania przedmiotu historia historiografii, który realizuje Jan Pomorski (UMCS) pod tytułem „Mistrzowie i ich dzieła”, rekomenduje Komisja Teorii i Historii Historiografii oraz Metodologii Historii Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk.

Dawny ustrój i rewolucja Alexisa de Tocqueville'a (1856), *Kapitał* (pierwszy tom w 1867) albo chociaż *18 Brumaire'a* (1852) Karla Marxa, *Z genealogii moralności* Friedricha Nietzschego (1887), *Zmierzch Zachodu* Oswalda Spenglera (pierwszy tom w 1918), *Historia i świadomość klasowa* György'ego Lukácsa (1923), *Bycie i czas* Martina Heideggera (1927), *Dialektyka oświecenia* Maxa Horkheimera i Theodora W. Adorna (1944), *Zachodnia eschatologia* Jacoba Taubesa (1947), *Nomos ziemi* Carla Schmitta (1950), *Dwa ciała króla* Ernsta Kantorowicza (1957), *Krytyka i kryzys* Reinharta Kosellecka (1959), *Słowa i rzeczy* Michela Foucaulta (1966), *Krytyka cynicznego rozumu* Petera Sloterdijka (1983), *Porządek czasu* Krzysztofa Pomiana (1984), *Filozoficzny dyskurs nowoczesności* Jürgena Habermasa (1985), *Nigdy nie byliśmy nowoczesni* Bruno Latoura (1991), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej* Pierre'a Bourdieu i Loica J.D. Wacquanta (1992), *Prowincjonalizacja Europy* Dipesha Chakrabarty'ego (2000) czy *Pamięć, historia, zapomnienie* Paula Ricoeura (2000). Wymieniłem jedynie dzieła przełożone na język polski. Jeśli chodzi o autorów polskich, to warto zwrócić się na przykład ku Stanisławowi Brzozowskiemu i jego *Ideom* (1910). Z prac późniejszych zdecydowanie warto zwrócić uwagę na – z pewnych powodów niesłusznie zapomniane – *Upadek idei postępu* Zdzisława Krasnodębskiego (1991) oraz *Przemoc i poznanie* Andrzeja Zybertowicza (1995). Nie chcąc wydłużać tej listy w nieskończoność, zatrzymam się na *Fantomowym ciecie króla* Jana Sowy (2011).

Specjalnie wyliczam autorów i dzieła, które z jednej strony wymykają się szufladkowaniu, a ich oddziaływanie promieniuje na wiele różnych dyscyplin i pól badawczych, z drugiej zaś niejako naturalnie ciążyą ku teorii historii. Specjalnie wymieniam prace, które są czasowo oddalone od chwili bieżącej – im dalej, tym lepiej – ponieważ uważam, że jednym z najważniejszych warunków odpowiedzialnego praktykowania teorii historii jest nabranie dystansu wobec teraźniejszości, jej koniunktur, zapotrzebowań i ograniczeń poznawczych, oraz świadome oddalenie od siebie niebezpieczeństw prezentyzmu. W związku z tym nie wyliczam autorów i dzieł z kręgu poznańskiej szkoły metodologicznej, jako nazbyt oczywistych. To samo dotyczy klasyków teorii historii kilku ostatnich dekad, przede wszystkim w jej wersji narratywistycznej, czyli Haydena White'a i Franka Ankersmita, a także filozofów, bez których nowoczesne myślenie byłoby niemożliwe: Immanuela Kanta i Georga Wilhelma Friedricha Hegla. Chciałem wskazać na pozycje emblematyczne, które można traktować jako swoiste sygnatyry nowoczesności, uchwytyjące dynamikę kształtujących ją przemian.

Teoria historii nie może definiować się jako analiza praktyk badawczych historyków, gdyż wtedy skazuje się na pozycję dyskursu wtórnego, podrzędnego. Nie może również uzasadniać swojego istnienia rzekomą praktycznością, czyli pożytkiem, jaki mogą odnieść z niej studenci historii na etapie pisania prac. Przeciwnie, od samego początku powinna mierzyć dalej i wyżej. Musi opierać się na rozległej, wnikliwej erudycji humanistycznej. Myśląc o rozwoju teorii historii, należy mieć na uwadze kontekst interdyscyplinarny. Byłoby dobrze, gdyby te horyzonty można było zabezpieczyć również w wymiarze instytucjonalnym.

3.

Zauważalny mankament polskiej teorii historii stanowi okoliczność, iż – podobnie jak ogół naszej humanistyki – jest jednostronnie zorientowana na Zachód. W czasach po transformacji ustrojowej doszło do niemalże kompletnego zasklepienia się polskiej humanistyki na wszelkie wpływy i inspiracje płynące z szeroko rozumianego Wschodu. Oczywiście, różnego rodzaju kontakty czy uwaga skierowana na procesy mające miejsce w życiu intelektualnym społeczeństw postsowieckich jest podtrzymywana w niszowych gronach, reprezentujących środowiska przeważnie filologiczne bądź antropologiczne, „wschodoznawcze” i „rosjoznawcze”, a także w środowiskach eksperckich czy NGO-sach zajmujących się monitorowaniem polityki i sfery publicznej owych krajów. Poza pewnymi wyjątkami – w rodzaju rozpoznawalności dorobku tartusko-moskiewskiej szkoły semiotyki – wymiana na poziomie „ogólnohumanistycznym” w zasadzie jednak ustała. Szeroko rozumiana myśl rosyjska jest o tyle uznana jako przedmiot polskiej humanistyki, o ile została przyswojona w ramach twórczości takich postaci powszechnie uznawanych za gigantów polskiego życia intelektualnego ostatnich dekad, jak Czesław Miłosz czy Andrzej Walicki. Poza tym została zepchnięta w obręb nielicznych, bardzo wyspecjalizowanych środowisk. Z kolei wybrani autorzy stają się obecni w polskiej humanistyce o tyle, o ile zdołali zrobić karierę na Zachodzie, głównie w USA¹⁸.

Nie będę szerzej rozpisywał się na ten temat. Zwrócę tylko uwagę na twórczość niektórych autorów, których znajomość moim zdaniem bardzo przysłużyłaby się polskiej teorii historii. Mam na myśli między innymi takich klasyków, jak Piotr Czaadajew, Nikołaj Danilewski, Konstantin Leontjew czy Pitirim Sorokin¹⁹, których można postawić na równi z Oswaldem Spenglerem czy Arnoldem Toynbeem. Podobnie nie wie się nic o kilku pokoleniach myśli eurazjatyckiej od Nikołaja Trubieckiego przez Lwa Gumilowa po Aleksandra Dugina²⁰. Nie chodzi mi o to, iż są to autorzy totalnie nieznani, nie tłumaczeni bądź nie komentowani

¹⁸ Chodzi mi o takich badaczy, jak Boris Groys, Alexander Etkind czy Alexei Yurchak. Swoją drogą, ich przykład w małej skali przypomina los tzw. *French Theory* w polskiej humanistyce. W przeważającej masie i potocznej recepcji – oczywiście nie tylko, nie zamierzam tu niczego ujmować polskim autorom zajmującym się np. filozofią poststrukturalistyczną w głęboko źródłowym sensie, a stanowią oni poważne grono – również napłynęła ona do Polski za pośrednictwem amerykańskim. Zob. *French Theory w Polsce*, red. Ewa Domańska, Mirosław Loba (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010).

¹⁹ Piotr J. Czaadajew, *Filosoficzeskije pis'ma (1829–1830)*, w: Piotr J. Czaadajew, *Polnoe sobranie sočinenij i izbrannye pis'ma*, t. 1 (Moskwa: Nauka, 1991), 320–440; Nikołaj J. Danilewski, *Rossija i Evropa* (Moskwa: Kniga, 1991 [1869]); Konstantin N. Leontjew, *Vizantizm i Slavanstvo* (Moskwa: Akademičeskij Proekt, 2017 [1875]); Pitirim A. Sorokin, *The Crisis of our Age: The Social and Cultural Outlook* (New York: E. P. Dutton & Co., Inc, 1941). Specjalnie nie odsyłam do żadnych polskich opracowań na temat tych autorów, których wbrew pozorom jest naprawdę wiele. Moim marzeniem jest, aby lektura tego rodzaju tekstów w wykonaniu teoretyka historii była przeżyciem możliwie źródłowym, wolnym od ewentualnych prze(d) sądów wynikłych ze znajomości komentarzy. Chodzi nie o uczynienie z nich kolejnego przedmiotu badań, lecz o uzyskanie z ich strony dogłębnych inspiracji egzystencjalnych. Oczywiście wymaga to również odpowiednich kompetencji językowych.

²⁰ Nikołaj S. Trubieckoj, *Istoriá. Kul'tura. Ázyk* (Moskwa: Progress, 1995), zwłaszcza tekst o „dziedzictwie Czyngis-chana”, 211–266. Trubieckoj, podobnie jak bliski mu Roman

w polskiej humanistyce – bo nie są, ale ich znajomość pozostaje „rezydualna” – lecz o to, że nie funkcjonują w naszym dyskursie teorii historii jako rozpoznawalne, intelektualnie pełnowartościowe punkty odniesienia. W Rosji z jednej strony rozwija się rodzima filozofia historii, usiłująca ująć jej cywilizacyjną swoistość, wpisując weń również niemożliwe do zignorowania doświadczenie sowieckie²¹, z drugiej zaś miejsce ma – podobnie jak w Polsce – burzliwa recepcja współczesnej zachodniej filozofii historii²². Poznanie dynamiki rodzimej myśli rosyjskiej oraz przebiegu adaptacji koncepcji zachodnich, a tym bardziej jakaś próba zbudowania porównawczego oglądu przypadków polskich i rosyjskich w tym zakresie, z pewnością przyniosłyby nieocenione korzyści w zakresie świadomości mechanizmów rozwoju humanistyki w krajach niezaliczających się do globalnego, czyli zachodniego, centrum tworzenia wiedzy. Jestem też przekonany, że wejrzenie w głąb genezy polskiej metodologii historii, przede wszystkim w wydaniu Topolskiego, ujawniłoby różnego rodzaju paralele pomiędzy nią a jej sowieckim odpowiednikiem. Aby uchylić rąbka tajemnicy, napomknę tylko, iż eksploracji wymaga Jurij Siemionow, którego bez dwóch zdań można uznać za rosyjskiego lub sowieckiego Topolskiego. Jego wizja filozofii historii jest równie inkluzywna, integralna i wręcz totalna, co ta poznańskiego badacza²³. Co ciekawe, punkt wyjścia Siemionowa stanowiła antropologia.

4.

W moim przekonaniu zarysowane powyżej problemy utrudniają rozwój polskiej teorii historii na wielu płaszczyznach. W znakomitej większości nie są zawinione przez przedstawicieli tego środowiska, lecz wynikają ze strukturalnych problemów polskiej nauki i składających się na nią instytucji. Wszelkie próby zaradze-

Jakobson, są znacznie bardziej znani jako językoznawcy i prekursorzy strukturalizmu. Jeśli chodzi o Lwa N. Gumilowa, to dostępne są zarówno polskie przekłady jego książek, jak również opracowania na temat jego myśli. Zainteresowany czytelnik odnajdzie je bez problemu. Wśród koncepcji Gumilowa szczególnie interesująca jest teoria etnogenezy, która również wyraża pewną filozofię historii. Znajomość tego autora w Polsce w małym stopniu wykracza poza branżowe getto. Co do Aleksandra G. Dugina, samo wspomnienie jego osoby powinno wystarczyć. Można pisać o nim wiele, lecz tym razem skwitujemy sprawę następująco: „O czym nie można mówić, o tym należy milczeć”.

²¹ Siergiej G. Kara-Murza, *Sovetskaâ civilizaciâ. Ot načala do naših dnei* (Moskwa: Algoritm, 2008).

²² Symptomatyczny przykład takiej gorączkowej recepcji stanowią prace Ilji W. Diomina: Ilja W. Diomin, *Filosofiâ istorii kak regional'naâ ontologiâ* (Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnej Akademii, 2012); Ilja W. Diomin, *Filosofiâ istorii v postmetafizičeskom kontekste* (Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnej Akademii, 2015); Ilja W. Diomin, *Metafizika i postmetafizičeskoe myšlenie v zerkale istoriosofii* (Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnej Akademii, 2016); Ilja W. Diomin, *Neklassičeskaâ filosofiâ istorii XX veka* (Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnej Akademii, 2016); Ilja W. Diomin, *Semiotika istorii i germenentika istoričeskogo opyta* (Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnej Akademii, 2017).

²³ Jurij I. Siemionow, *Filosofiâ istorii. Obšaâ teoriâ, osnovnyje problemy, idei i koncepcii ot drevnosti do naših dnei* (Moskwa: Sovremennye Tetrad, 2003).

nia im, choćby nawet częściowego, wymagają pójścia pod prąd. Biorąc pod uwagę owe braki, chciałbym postulować kilka prowizorycznych celów, które oczywiście wymagają poważnych nakładów pracy i innych zasobów. Chodzi o rozwinięcie sieci wsparcia, która kompensowałaby te niedogodności. Jej załączki mogłyby zostać ufundowane najpierw na płaszczyźnie nieformalnej, a następnie – w razie sprawdzenia się w praktyce – zasadne byłoby jej zinstytucjonalizowanie.

Należałoby zacząć od organizowania regularnych seminariów, których głównym celem byłaby integracja środowiska, zarówno ośrodków naukowych z całej Polski, jak i kolejnych pokoleń wchodzących w jego skład. Tego typu seminaria oczywiście się odbywają, lecz zbyt rzadko i zazwyczaj grupują przedstawicieli niewielu ośrodków. Takie spotkanie powinny być poświęcone nie tylko referowaniu własnych badań, lecz także dyskusjom nad tekstami uważanymi za kanoniczne. Byłoby świetnie, gdyby znalazło się także miejsce dla prezentowania nowości książkowych wydawanych w obrębie środowiska.

Druga sprawa jest bardziej skomplikowana. Trudno nie zauważyć, że współczesna polska humanistyka wspiera się na kilku emblematycznych seriach książkowych, które z jednej strony reprezentują bardzo interdyscyplinarny przekrój problemów, z drugiej zaś wiążą się z pewnym prestiżem i po prostu wypada je śledzić, żeby wiedzieć, co aktualnie się dzieje. Do takich serii należał niegdyś „Terminus” Oficyny Naukowej czy „Poznańska Biblioteka Niemiecka” Wydawnictwa Poznańskiego, a następnie Wydawnictwa Nauka i Innowacje. Od wielu lat są to również „Biblioteka Klasyków Filozofii” Państwowego Wydawnictwa Naukowego (dziś już niestety nie państwowego), „Classica Religiológica” i „Współczesne Teorie Socjologiczne” Zakładu Wydawniczego Nomos, „Horyzonty Nowoczesności” Universitasu czy „Nowa Humanistyka” Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk. Trudno nie wspomnieć o kilku seriach wydawanych przez środowisko czasopisma *Kronos*, czyli Fundację Augusta hr. Cieszkowskiego. Wszystkie wymienione serie odznaczają się unikatową szatą graficzną, która sprawia, że wchodzące w ich skład pozycje trudno wymazać z pamięci. Czy nie stać nas na powołanie analogicznej serii poświęconej teorii historii? Serii, która wydawałaby zarówno przekłady klasyków tego pola badawczego oraz pokrewnych, jak i bieżące prace rodzimych badaczy, a także zapewniałaby forum dyskusji nad kontrowersyjnymi problemami? Istnienie takiej serii dałoby możliwość wzmocnienia widzialności teorii historii na tle polskiej humanistyki. Pozwoliłoby nie tylko „trzymać rękę na pulsie”, ale wręcz na własną rękę kształtować pożądane tendencje. Niegdyś w Wydawnictwie Naukowym PWN była seria „Klio”, w której zdążono wydać kilka bardzo sensownych prac z naszego pola badawczego bądź pokrewnych. Z nieznanymi mi powodów jej rozwój ustał. Niedawno w tym samym wydawnictwie udało się opublikować zbiorowy podręcznik *Wprowadzenie do metodologii historii*, a następnie pojawił się również tom *Dydaktyka historii. Nowe perspektywy* (choć te dwie książki nie należą do żadnej serii, to odznaczają się bardzo podobną szatą graficzną)²⁴. Wydaje mi się, że to dobry znak.

²⁴ *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. Ewa Domańska, Jan Pomorski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022); *Dydaktyka historii. Nowe perspektywy*, red. Danuta Konieczka-Śliwińska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2023).

Warto od razu zastanowić się, jakie prace powinny być wydawane w ramach takiej inicjatywy. Naturalna jest potrzeba reedycji pism Jerzego Topolskiego, przede wszystkim jego pism teoretycznych²⁵. Rozejrzyjmy się dookoła i zobaczmy, w jaki sposób swoją widzialność rozwijają inne środowiska. Fundacja na Rzecz Myślenia im. Barbary Skargi we współpracy najpierw z Wydawnictwem Stentor, a następnie z Wydawnictwem Naukowym PWN w latach 2014–2017 wydała serię „Dzieła Zebrane Barbary Skargi”. Podobnie Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego w latach 2017–2021 opublikowały siedem tomów „Dzieł” Marka J. Siemka. Reedycjom starych prac często towarzyszą kolejne tomy, poświęcone interpretacji oraz recepcji myśli ich autorów. Tego typu przedsięwzięcia przywracają wybitnych, zmarłych już jakiś czas temu intelektualistów do świata żywych. Pokazują ich nie jako autorów zakurzonych książek wydawanych kilkadziesiąt lat temu na kiepskim papierze, których jedynym przeznaczeniem dziś może być dręczenie studentów, lecz jako myślicieli aktualnych, angażujących uwagę współczesności. Potencjalnie pozwalają na skrócenie historycznego oraz intelektualnego dystansu, jaki zalega między nami a klasykami polskiej humanistyki i który rośnie z każdym rokiem.

Wiele pomysłów, o których tutaj piszę, chciałbym realizować w trakcie swojej dopiero rozpoczynającej się kariery naukowej. Traktuję zatem ten tekst przede wszystkim jako wyzwanie rzucone samemu sobie.

PODZIĘKOWANIA

Niektóre idee tego artykułu stanowią efekt współpracy z projektem “Core Concepts of Historical Thinking”, realizowanym w ramach programu TEAM Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (Agreement No. POIR.04.04.00-00-5C1E/17-00), współfinansowanego przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

BIBLIOGRAFIA

- Abassy, Małgorzata. *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.
- „Anthropological Theories”. The University of Alabama, Department of Anthropology. <https://anthropology.ua.edu/anthropological-theories/> (dostęp: 12.12.2023).
- Bauman, Zygmunt. *Szkice z teorii kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.
- Bouton, Christophe. „The Critical Theory of History: Rethinking the Philosophy of History in the Light of Koselleck’s Work”. *History and Theory* 55 (2016): 163–184.

²⁵ W roku 2016 ukazał się zbiór tekstów Topolskiego *Teoretyczne problemy wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, red. Ewa Domańska (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2016). Stanowi on odpowiedź na zapotrzebowanie dydaktyczne. Z tego powodu wiele umieszczonych tam tekstów zostało opublikowanych w skróconej formie. Pojawienie się tej książki to krok w dobrym kierunku.

- Brzeziński, Dariusz. *Twórczość Zygmunta Baumana w kontekście współczesnych teorii kultury*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN, 2017.
- „Contributors”. W Eric L. Santner, *The Weight of All Flesh: On the Subject-Matter of Political Economy*, with Bonnie Honig, Peter E. Gordon, Hent de Vries, red. Kevis Goodman, ix-xiii. New York: Oxford University Press, 2016.
- Czaadajew, Piotr J. „Filosofičeskie pis'ma (1829—1830)”. W Piotr J. Czaadajew, *Polnoe sobranie sočinenij i izbrannye pis'ma*, t. 1, 320–440. Moskwa: Nauka, 1991.
- Danilewski, Nikołaj J. *Rossia i Evropa*. Moskwa: Kniga, 1991 [1869].
- Diomin, Ilja W. *Filosofia istorii kak regional'naa ontologija*. Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnoj Akademii, 2012.
- Diomin, Ilja W. *Filosofia istorii v postmetafizičeskom kontekste*. Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnoj Akademii, 2015.
- Diomin, Ilja W. *Metafizika i postmetafizičeskoe myšlenie v zerkale istoriosofii*. Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnoj Akademii, 2016.
- Diomin, Ilja W. *Neklassičeskaa filosofia istorii XX veka*. Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnoj Akademii, 2016.
- Diomin, Ilja W. *Semiotika istorii i germenewtika istoričeskogo opyta*. Samara: Izdatel'stvo Samarskoj Gumanitarnoj Akademii, 2017.
- Dydaktyka historii. Nowe perspektywy*, red. Danuta Konieczka-Śliwińska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2023.
- Ellen, Roy. „Theories in Anthropology and ‘Anthropological Theory’”. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 16, 2 (2010): 387–404.
- French Theory w Polsce*, red. Ewa Domańska, Mirosław Loba. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Gordon, Peter E. *Continental Divide: Heidegger, Cassirer, Davos*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2010.
- Gordon, Peter E. *Migrants in the Profane: Critical Theory and the Question of Secularization*. New Haven: Yale University Press, 2020.
- Kara-Murza, Siergiej G. *Sovetskaa civilizacia. Ot načala do naših dnei*. Moskwa: Algoritm, 2008.
- Kmita, Jerzy. *Konieczne serio ironisty. O przekształcaniu się problemów filozoficznych w kulturoznawcze*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2007.
- Kmita, Jerzy, Teresa Kostyrko. *Elementy teorii kultury. Wykłady dla studentów kulturoznawstwa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983.
- Krasnodębski, Zdzisław. *Upadek idei postępu*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera, 2009.
- Leontjew, Konstantin N. *Vizantizm i Slavânstvo*. Moskwa: Akademičeskij Proekt, 2017 [1875].
- Malinowski, Bronisław. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944.
- Malinowski, Bronisław. *Szkie z teorii kultury, przeł. różni*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1958.
- Marks, Karol. *18 brumaire'a Ludwika Bonaparte*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2011.
- Merton, Robert K. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, przeł. Ewa Morawska i Jerzy Wertenstein-Żuławski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1982.
- Misztal, Bronisław. *Teoria socjologiczna i praktyka społeczna*. Kraków: Universitas, 2000.
- Pomorski, Jan. *W poszukiwaniu modelu historii teoretycznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1984.
- Santner, Eric L. *On the Psychotheology of Everyday Life: Reflections on Freud and Rosenzweig*. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

- Santner, Eric L. *The Royal Remains: The People's Two Bodies and the Endgames of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
- Siemionow, Jurij I. *Filosofia istorii. Obsaâ teoriâ, osnovnye problemy, idei i koncepcii ot drevnosti do naših dnei*. Moskwa: Sovremennye Tetradi, 2003.
- Sorokin, Pitirim A. *The Crisis of our Age: The Social and Cultural Outlook*. New York: E. P. Dutton & Co., Inc, 1941.
- Sozański, Tomasz. „Socjologia teoretyczna jako nauka normalna”. *Studia Socjologiczne* 4, 151 (1998): 5–38.
- Szacki, Jerzy. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011 [1981].
- Topolski, Jerzy. *Metodologia historii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.
- Topolski, Jerzy. *Teoretyczne problemy wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, red. Ewa Domańska. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2016.
- Topolski, Jerzy. *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983.
- Trubieckoj, Nikołaj S. *Istoriâ. Kul'tura. Āzyk*. Moskwa: Progress, 1995.
- Wiśniewski, Tomasz. „Kluczowe pojęcia myślenia historycznego: wprowadzenie do dyskusji”. *Historyka* 51 (2021): 7–24.
- Wprowadzenie do metodologii historii*, red. Ewa Domańska, Jan Pomorski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2022.
- Wrzosek, Wojciech. „Metodologia historii a metodyka nauczania historii”. W *Między historią a edukacją historyczną. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Kujawskiej*, red. Violetta Julkowska, 278–281. Poznań: IH UAM, 2003.